

Hanyiszkó Kitti (1990) Debrecen. A Debreceni Egyetem finnugrisztika mesterszakos hallgatója. A DETEP és a Hatvani István Szakkollégium tagja.

Hanyiszkó Kitti

■ EGY SPECIÁLIS „ÜGYNÖKVIZSGÁLATRÓL”

Magyar szakos hallgatóként gyakran szegeztek nekem a kérdést: Melyik a *helyes? Jösztök vagy jöttök? Tudhattuk vagy tudhassuk? Seprő vagy söprű?* Az emberek kényszeresen választani akarnak jó és rossz formák, helyes és helytelen között anélkül, hogy felmerülne bennük, ezek csupán egy-egy nyelvi elem variánsai. Pedig a nyelvnek éppen az itt tetten érhető változatosság és a változékonyság a legfontosabb tulajdonsága. A nyelvi sokszínűség biztosította kezdetben azt, hogy az emberi csoportok nyelvük alapján is meg tudták magukat különböztetni egymástól.¹ Minden egyes nyelvi közösségnek megvan a maga nyelvi normája, s a nyelv a közösség összetartásának egyik megnyilvánulásává válik azáltal, hogy a nyelvközösség felismeri, ha valaki az övétől eltérő nyelvváltozatban szólal meg. Ugyanakkor ez a természetes megkülönböztetés arra is lehetőséget teremt, hogy egy-egy nyelvi formával, és így annak használójával szemben előítéletek alakuljanak ki, ami akár nyelvi diszkriminációhoz is vezethet.²

Két éve kezdtem el azt a kutatást, melynek eredményeiről és a vizsgálat során szerzett tapasztalataimról írásomban egy rövid áttekintést adok. A munka kezdetekor egyrészt az a saját bőrömon is tapasztalt értékelő hozzáállás motivált, ami az embereket a nyelvi jelenségekkel kapcsolatban jellemzi, másfelől az ehhez kapcsolódó élőnyelvi kutatások eredményei, melyek mind azt a tényt támasztják alá, hogy az embereket a nyelvhasználatuk alapján is megítéljük, még ha nem is mindig vagyunk ennek tudatában. A célom az volt, hogy újabb információkkal szolgáljak a magyar nyelvjárások beszélőihez fűződő attitűdökről.

A nyelvi attitűd az egyes embereknek és embercsoportoknak nyelvekhez, nyelvvaltozatokhoz, nyelvhasználathoz és más nyelvi jelenségekhez való viszonyulását, és az azokhoz kapcsolódó értékelő viselkedését jelöli. A nyelvi attitűdöt számos, főként társadalmi eredetű hatás formálhatja. Egy-egy jelenséghez kapcsolódóan lehetnek rejtett attitűdjeink is, s a vizsgálatot nehezíti az is, hogy a kutatási szituáció változtat a vizsgálati eredményeken.³

1 SÁNDOR Klára, *A nyelvi arisztokratizmus alkonya = Mobilközösség – mobilmegismerés*, szerk. NYÍRI Kristóf, Bp., MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2002, 67–77.

2 SÁNDOR Klára, „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata, Replika, 2001/11, 241–259.

3 Lásd Kiss Jenő, *Társadalom és nyelvhasználat*, Bp., 2002.

A nyelvi attitűd tanulmányozására alkalmas kísérleti módszer a „matched-guise technique”, vagyis magyar nevén az „ügynökvizsgálat”, amely segít hozzáférni az adatközlők értékítéleteihez, a különböző társadalmi, földrajzi, etnikai csoportok nyelvváltozataihoz, ezzel együtt pedig azok használóihoz is. Magát a módszert W. E. Lambert és munkatársai az 1960-as években fejlesztették ki és használták először.⁴

Hogyan zajlik egy ügynökvizsgálat? A vizsgálat lényege, hogy egy beszélő, azaz az ügynök két eltérő nyelvváltozatban olvas fel egy szöveget, amelyről hangfelvétel készül, majd ezeket a hangfelvételeket játsszák le a kísérleti személyeknek, akiket arra kérnek, értékeljék a hallott személyeket úgy, hogy valójában nem tudják, hogy mindkét hangfelvétel ugyanahhoz a beszélőhöz tartozik. Az adatközlőktől azt várják, hogy belső és külső tulajdonságokat egyaránt feltüntetve skálákon helyezték el a hallott személyt. A kutató az értékeléseket összehasonlítva látja, hogy melyek azok a vonások, amelyek megítélése eltér a két szöveg esetében. E módszer tekintetében az a legfontosabb, hogy a felvételeken hallott „beszélők” minden tulajdonságukban megegyeznek, hiszen ugyanarról a személyről van szó, így csakis a nyelvi változó eredményezheti a megítélésében tapasztalt különbségeket.

Magyarországon eddig kis számban végeztek ügynökvizsgálatokat. Elsősorban a Sándor–Langman–Pléh-féle „élő” ügynökvizsgálatot kell megemlítenem (1998). Sándor Klára és munkatársai a korábbi ügynökvizsgálatokhoz képest egy módszertani újítással is éltek, melynek lényege, hogy nem hangfelvételre rögzített szövegekkel, hanem személyesen jelenlévő ügynökkel dolgoztak. A vizsgálat során hangfelvétel készült, mely utólag megmutatta a módszer legnagyobb hátrányát: az ügynököt ugyanis befolyásolta a személyes kontaktus, az adatközlők közvetlen reakciói, így habár saját nyelvjárásában szólalt meg, az egyre inkább veszített tájnyelvi sajátosságaiból, mely aztán a hozzá kapcsolódó ítéleteket is befolyásolhatta. E kísérleten kívül csupán szakdolgozatokban végeztek hasonló típusú vizsgálatokat.⁵ Látható tehát, hogy mindezidáig kevés ügynökvizsgálatot folytattak, a kutatott minta nem elég széles, valamint az eddigi vizsgálatok csak a normatív változat és egy nyelvjárás összehasonlítására korlátozódtak.

4 SÁNDOR Klára, JULIET LANGMAN, PLÉH Csaba, *Egy magyarországi ügynökvizsgálat tanulságai: A nyelvváltozatok hatása a személypercepcióra*, Valóság, 1998/8, 29–40.

5 FÖLDVÁRI Kitti, *Ügynökvizsgálat a debreceni egyetemisták körében* (Záródolgozat), Debrecen, 2001; LIPTAI Dóra Judit, *A debreceni nyelvjárás megítélése – Ügynökvizsgálat debreceni és szegedi diákok körében* (Szakdolgozat), Debrecen, 2008; SZABÓ Andrea, *A nyelvi attitűd középiskolások körében* (Szakdolgozat), Debrecen, 2008.

Ezelőtt egyetlen Magyarországon végzett ügynökvizsgálat sem tűzte ki céljául azt, hogy megtudja, miként működik két különböző, nem normatív nyelvváltozat megítélése egymáshoz képest, ami viszont olyan kutatások eredményeihez szolgálhat adalékkal, melyek szerint a nyelv helye és szerepe az emberi csoportok szintjén magyarázható meg.⁶

Munkám tehát jelenleg a legszélesebb körű (két nyelvjárási területen és a fővárosban öt középiskola és háromszázötven adatközlő bevonásával készülő) ügynökvizsgálatként értékelhető. A kérdőívezés helyszíne a hajdúnánási Kőrösi Csoma Sándor Gimnázium, a rimaszombati Tompa Mihály Magyar Református Gimnázium (ez jelenti a határon túli kiegészítő mintát), a putnoki Serényi Béla Gimnázium, valamint a budapesti Eötvös Loránd Szakközépiskola és Kölcsey Ferenc Gimnázium négy különböző évfolyamú osztálya volt. Mivel a palóc és hajdúsági nyelvjárás megítélését nem csupán a sztenderdhez, hanem egymáshoz is viszonyítottam, változtatni kellett az előbbieken ismertetett ügynökvizsgálat menetén olyan módon, hogy az eredeti modellhez képest nem egy, hanem két ügynökkel dolgoztam. Erre azért volt szükség, mert ebben az esetben nem volt lehetőség arra, hogy mindkét szöveget ugyanaz a személy olvassa fel – hiszen mindez olyan beszélőt feltételezett volna, aki mindkét nyelvjárást teljesen autentikusan, anyanyelvjárásként használja.

Vizsgálatomhoz egy palóc és egy hajdúsági anyanyelvjárású beszélőt kértem meg, hogy ügynökként segítsék a munkámat. Azért ezeket a nyelvjárásokat választottam, mert mindkét változat használata olyan magyarországi kistérségi, illetve szlovákiai járási központokra jellemző, amelyek vonzáskörzetébe több, erős nyelvjárási sajátosságokkal bíró kis település tartozik. Az egyes központokban a középfokú oktatási intézmények szolgálták kutatásom helyszínéül. Szándékosan kerestem olyan nyelvjárást, amit határterületen beszélnek (palóc), így egy kisebb (kiegészítő) mintán még azt is meg tudtam vizsgálni, hogy ez a határhelyzet (a szlovák-magyar kétnyelvűségi kérdés mellett) mutat-e valamilyé eltérést a vizsgálati eredményekben (határon innen és túl) az államnyelvek különbsége alapján.

Annak érdekében, hogy a kutatás eredményeit ne befolyásolja az, hogy a két ügynököt nyelvhasználatbeli tulajdonságaikon kívüli tényezők (például hangszín) alapján ítélik meg másként az adatközlők, figyeltem arra, hogy a két ügynök azonos nemű és hasonló életkorú legyen. Ezen kívül pedig nem csupán a két nyelvjárási szöveget, hanem azok sztenderd párját is rögzítettem és lejátszottam, hogy meglássam, melyek azok a tényezők, amelyek a nyelvváltozatokon kívül eltérő megítélést eredményezhetnek. Az adatok feldolgozása során kiderült, hogy a két ügynök normatív szövege nem tekinthető homogénnek, mivel a két minta eltérései meghaladják az 5%-os szignifikancia

6 CSÁNYI Vilmos, „A csoport mint „superorganizmus”, Természet Világa, 1999/5, 207–209; Kis Tamás, *Az evolúciós gondolkodás a nyelvészetben* (Összefoglaló áttekintés). <http://mnytud.arts.klte.hu/tananyag/nyelvkialak/dab-ea.htm> [Letöltés ideje: 2011. április 19.]

szintet, ezért szükséges volt az eltérések százalékos arányában korrigálni a nyelvjárási mintákat is, így sikerült kiküszöbölni a nem nyelvhasználatból adódó különbségeket, és mérvadóvá vált a két nyelvjárási szöveg közötti differencia. Kutatásom így két nyelvjárási területen (hajdúsági, palóc) és Budapesten vizsgálja a palóc és hajdúsági nyelvjáráshoz, valamint a nyelvjárási szövegek sztenderd párjaihoz kapcsolódó attitűdöket, tehát az eddigi klasszikus ügynökvizsgálatok eredményeihez is további adalékkal szolgál.

Az ügynökvizsgálat során nem direkt módon kérdezzük rá az adatközlőknél az adott nyelvváltozattal kapcsolatos véleményükre, ezért szükséges, hogy a figyelmük elterelődjön arról, hogy tulajdonképpen nyelvi vizsgálat résztvevői. Saját kutatásomban egy egészen újszerű alibit használtam. A kísérleti személyeknek azt mondtam, hogy egy bolti eladót kereső elektronikai termékeket gyártó cég állásinterjújáról hoztam el az egyik jelentkező hangfelvételét. Ez az alibi azért jobb az eddigi Magyarországon végzett ügynökvizsgálatoknál használt változatoknál (rádiós műsorvezető, tanár), mert a sztenderddel szemben eleve meglévő elvárást csökkentette azáltal, hogy egy társadalmilag közepesen megbecsült munkakör betöltésére kerestem jelentkezőt.

Vizsgálatom eredményei újra igazolták az eddigi ügynökvizsgálatok eredményeit. A sztenderd magyar presztízse mindkét nyelvjárási területen és Budapesten is a legmagasabb volt. A hajdúsági nyelvjárásban beszélő hajdúsági ügynökről a budapesti válaszadók 78, a palócsági nyelvjárást használó palóc ügynökről pedig 88 százaléka vélte azt, hogy csupán gimnáziumi, vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkezik. Továbbá, a hajdúsági adatközlők 1,4 ponttal alacsonyabbra értékelték a hajdúsági nyelvváltozatban elhangzó szöveget, mint sztenderd párját. A palócoknál ez a különbség 0,9 értékpont. (A vizsgálat során minden értékelő jellegű kérdésnél ötös skálát alkalmaztam.) Ez azt jelenti a gyakorlatban, hogy aki sztenderd változatban szólal meg, az „szebben beszél”, okosabb, iskolázottabb, és általában minden emberi tulajdonságában pozitívabban ítélik meg a nyelvjárásban beszélő társaihoz képest. Aki nyelvjárásban beszél, azt egyértelműen falusinak, alacsonyan iskolázottnak és ezért kevésbé képzett embernek tartják.

A két nyelvjárás megítélésének összehasonlítása után azt tapasztaltam, hogy a nyelvjárási területeken a saját (helyi) változat úgy érvényesítette presztízst az idegen nyelvváltozattal szemben, ahogy a sztenderd változatok nyelvjárási párjaikkal szemben, tehát a saját nyelvváltozatukban megszólaló ügynököt a másikkhoz képest szinte minden szempontból kedvezőbben ítélték meg. A hajdúnánási adatközlők közül harminc százalékkal többen vásárolnának szívesen a helyi nyelvjárásban megszólaló „eladótól”, mint a palóc nyelvjárást használótól, és a hajdúsági beszélő megbízhatóságának megítélése is 1,7 értékponttal magasabb palóc párjáénál. Jóval kisebb mértékben, de a saját nyelvváltozat iránti preferencia figyelhető meg a palóc területeken is, ahol a „Szívesen vásárolnál-e elektronikai terméket a jelentkezőtől?” kérdés esetében 5 százalék lett a palóc nyelvjárási beszélő előnye. Ez jól mutatja, hogy a nem normatív változatok rejtett presztízzsel bírnak, s hogy a nyelvnek nagy szerepe van a csoportkohézió összetartásában.

A két palóc terület (Putnok és Rimaszombat) előítéletességében eltérések mutatkoztak határon innen és túl, amely eltérések nagy valószínűséggel a szlovákiai adatközlők kétnyelvűségi helyzetéből adódik. Felméréséből az tűnik ki, hogy a palóc változat az idegen nyelvjárási változathoz képest felértékelődik, az itteniek azonban a saját változatukkal szemben sokkal kisebb toleranciát mutatnak, mint ami a határon belüli minta esetén megfigyelhető. A normatív változattal szemben ők értékelték legalacsonyabban saját változatukat. Legyen szó akár a külső tulajdonságokról, értelmi különbségekről, beszédstílusról, hangszínről, beszédtempóról vagy kommunikációs készségről, a palóc nyelvjárásban megszólaló ügynök mindig alacsonyabb értékelést kapott a rimaszombati válaszadóktól (a különbség az egyes szempontok esetén 0,3-tól 0,7 értékpontig terjed), mint a putnokiaktól. A határon túli adatközlők hozzáállása valószínűleg abból származik, hogy a palóc változat presztízse csak a beszélőközösség közvetlen környezetében érvényesül, hiszen Szlovákiában az államnyelvvél, míg magyar részről a sztenderd magyarral szemben is alul marad. A rimaszombatiak egyébként az idegen nyelvjárással kapcsolatban még kritikusabbak voltak: míg a hajdúsági nyelvváltozat beszélőjének kommunikatív képességeit 3-ra értékelték a putnokiak, addig csupán 1,8-as átlagosztályzatot kapott a határon túli válaszadóktól, akik az ügynök értelmi képességét is egy teljes ponttal alacsonyabbra becsülték, mint a Magyarország területén élő palócok. Így tehát ebben a tekintetben is a határon belüli adatközlők voltak megértőbbek.

Az itt bemutatott vizsgálati eredményekből jól látszik, hogy képesek vagyunk csupán nyelvhasználati sajátosságai alapján képet alkotni egy másik ember teljes személyiségéről. A nyelvjárási területeken a saját nyelvváltozat rejtett presztízzsel bír ugyan, de ezt a sztenderd magyar szerepe felülírja. Számomra is megdöbbentőek voltak azok a reakciók, amelyeket egyesekből a nyelvjárási szövegek kiváltottak, hiszen így saját bőrömmön tapasztalhattam az emberek előítéletességét. A vizsgálat eredményei megmutatták, hogy a diákok szerint még egy bolti eladói munkakör betöltésére sem elég alkalmas egy nyelvjárásban beszélő személy, mivel napi kontaktusban áll a vevőkkel, akiket zavarhat a tájszólása, esetleg nem értik, amit mond.⁷ Tehát a nyelvjárási beszélő hátránnyal indul egy állásinterjún, s mi diszkrimináció, ha az nem, hogy valaki csak azért nem kap meg egy munkát, mert nyelvjárásban beszél?

7 További eredményekről és a diákok vélekedéseiről bővebben lásd HANYISZKÓ Kitti, *Nyelveváltozatok és attitűdök, avagy egy speciális ügynökvizsgálat tanulságai* (Záródolgozat), Debrecen, 2011.